

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

محل
NKTsoft
نوح

کلیه حقوق مادّی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان‌نامه
متعلّق به دانشگاه رازی است.

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد
رشته‌ی الهیات گرایش علوم قرآن و حدیث

بررسی صفات خبریه حق تعالی از دیدگاه مفسران مشهور شیعه و اهل سنت

استاد راهنما:

دکتر مهرداد صفرزاده

نگارش:

سمیرا حیاتی

شهریور ۱۳۹۲

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه الهیات

پایان نامه جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی الهیات
گرایش علوم قرآن و حدیث

توسط

سمیرا حیاتی

تحت عنوان

بررسی صفات خبریه حق تعالی از دیدگاه مفسران مشهور شیعه و اهل سنت

در تاریخ ۱۳۹۲/۶/۳۱ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه **بسیار خوب** به تصویب نهایی رسید.

- ۱- استاد راهنما: دکتر مهرداد صفرزاده با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء
- ۲- استاد داور داخل گروه: دکتر اعظم فرجامی با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء
- ۳- استاد داور خارج از گروه: دکتر عادل نادرعلی با مرتبه‌ی علمی استادیار امضاء

شهریور ۱۳۹۲

این اثر را تقدیم می‌کنم به:

معصومین علیهم‌السلام، پرچمداران معنویت و شکوفا کنندگان ذخایر عقول، خاصه ثامن الحجج، علی بن موسی الرضا علیه‌السلام تا چه قبول اقتدو چه در نظر آید..... و به پیشگاه کریمه اهل بیت حضرت فاطمه معصومه علیها‌السلام که در ظل توجّهش راه شناخت خداوند متعال را در پیش گرفتیم و امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) که ظهورش همراه با طلوع خورشید جهانی معنویت قرآن است. و آنان که خداوند در وصفشان این گونه سروده است:

﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾ (آل عمران، ۱۶۹/۳).

پدر عزیز و مادر مهربانم که با دعای خالصانه شان لطف و عنایت خداوند را در توفیقات بدست آمده، برایم به ارمغان آورده اند.

خواهرم و برادرم که گرمای هستی بخش وجودشان توان حرکت و امید آینده‌ی من است. تمامی ره پویان علم و معرفت، همه‌ی معلمان و استادان خصوصاً جناب آقای دکتر مهرداد صفرزاده که هر یک سهمی در تعلیم و تربیت اینجانب عمده دار بوده اند.

تقدیر و سپاسگزاری:

﴿من لم یسکر المنعم من المخلوقین لم یسکر الله عزوجل﴾

«امام رضا علیه السلام»

سپاس بی کران پروردگار یکتا را که، هستی مان بجشد و به طریق علم و دانش را بنمونان شد و به هم نشینی رهروان علم و دانش مستحقرمان نمود خوشه چینی از علم و معرفت را روزیمان ساخت.

خداوند به ما توفیق تلاش بعد از شکست، صبر در سختی، رفتن با همراه، کار بی توقع پاداش، فداکاری در سکوت، دین بی دنیا، مذهب بی عوام، عظمت بی نام، خدمت بی نان، ایمان بی ریا، خوبی بی نمود، مناعت بی غرور، عشق بی هوس، تنهایی در انبوه جمعیت و دوست داشتن بی آنکه دوست بداند، عنایت فرما.

اکنون که این پژوهش در سایه سار رحمت ایزد یکتا و عنایات ولی عصر به پایان رسیده است، بر خود لازم می دانم که از سرقد رشناسی، سپاسگذار سروران و دوستانی باشم که در طی طریق بهمراهم بودند. از خانواده ام که عشق به قرآن را در اعماق وجودم فراهم ساختند.

از جناب آقای دکتر مهداد صفرزاده، استاد راهنما اینجانب که ساگردی این عزیز غنیمتی بوده و آموزه هایشان در همه سحطات زندگی چراغ روشنگرم.

از اساتید بزرگوار گروه الهیات آقایان: دکتر مجتبی بیگمیری، دکتر اسد الله آذیر، دکتر عادل نادر علی، دکتر امیر شیرزاد، دکتر عباس حاج زین العابدینی، سرکار خانم دکتر اعظم فرجامی، و مدیر گروه محترم گروه الهیات دکتر علی عباس حیاتی و نیز آقایان: دکتر محمد نبی احمدی و دکتر چیمان صالحی که روح تشنه‌ی ماباقرآن، این سرچشمه‌ی فیاض معنوی آشنا کردند. و از درگاه خداوند متعال برای این اساتید بزرگوار توفیق روزافزون را خواهانم.

و از همه کسانی که در مسیر تحقیق و تدوین این پایان نامه اراده‌ی طریق نموده اند سپاسگزار می‌کنم.

«سمیرا حیاتی»

تباستان: ۱۳۹۲

چکیده:

یکی از مباحث مهم و اساسی «توحید و خداشناسی» مبحث صفات خداوند است. وجود آیات فراوان مربوط به صفات الهی و کیفیت طرح آنها از سوی قرآن، امری است که از دیرباز ذهن متکلمان و مفسران این کتاب آسمانی را به خود مشغول ساخته است. به‌ویژه آیاتی که به ظاهر برای خداوند، صفات و خصوصیتی، همانند صفات مخلوقات و ممکنات نسبت می‌دهد که بیانگر داشتن دست، وجه، دیده شدن، آمدن، استهزاء کردن و مکر نمودن خداوند است. مفسران عمدتاً این قبیل آیات را در گروه متشابهات به حساب آورده و تحت عنوان صفات خبری یا آیات تشبیهی، مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند و هر کدام با معیارها و ملاک‌های خود به سراغ این آیات رفته و به تفسیر آن پرداختند. در این میان مفسران شیعه و اهل سنت به دلیل گستره‌ی فکری و اندیشه‌های کلامی و داشتن اصول و پایه‌های عقیدتی، در طول تاریخ اسلام هر کدام روش خاصی را در تفسیر آیات متشابه صفات الهی دنبال کرده‌اند؛ هر چند که در موارد متعددی تفسیر مشترکی ارائه نموده‌اند. در این پژوهش، متون مختلف تفسیری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است و این نتیجه حاصل شده که مفسرانی که در تفسیرشان، این‌گونه آیات را در کنار آیات محکم قرار داده و با دلائل عقلی و نقلی و تأویل آنها، خداوند را از هرگونه نقص و عیب و تشبیه و تجسم منزّه دانسته‌اند نسبت به سایر مفسران دیگر در این باره جامع و دقیق سخن گفته‌اند.

کلید واژه‌ها: صفات خبری، آیات صفات، آیات متشابه، تشبیه و تجسیم.

فصل اوّل: کلیّات

۲	۱-۱- شرح و بیان مسأله.....
۲	۲-۱- اهمّیت و ضرورت تحقیق
۳	۳-۱- اهداف تحقیق
۳	۴-۱- فرضیه‌های تحقیق.....
۳	۵-۱- پیشینه‌ی تحقیق (موضوع).....
۶	۶-۱- روش تحقیق.....

فصل دوّم: مفهوم شناسی

۹	۱-۲- مفهوم اصطلاحی اسم و صفت.....
۹	۲-۱-۱- از دیدگاه عرفان و فلسفه اسلامی.....
۱۱	۲-۱-۲- از دیدگاه متکلمان اسلامی.....
۱۳	۲-۲- صفات الهی.....
۱۶	۳-۲- اسماء و صفات الهی و فلسفه کاربرد آنها.....
۱۸	۴-۲- ارتباط اسماء حسنی خداوند و صفات الهی.....
۲۴	۵-۲- توقیفیّت اسماء و صفات الهی.....
۲۶	۶-۲- کیفیت اتّصاف خداوند به صفات.....
۲۶	۲-۶-۱- نیابت ذات از صفات.....
۲۷	۲-۶-۲- عینیت صفات با ذات پروردگار.....
۲۹	۷-۲- زیادی صفات با ذات.....
۲۹	۲-۷-۱- زیادی صفات بر ذات پروردگار، همراه با قدمت صفات.....
۳۰	۲-۷-۲- زیادی صفات بر ذات پروردگار، همراه با حادث بودن صفات.....
۳۱	۸-۲- حدود شناخت صفات خداوند.....
۳۲	۹-۲- مفهوم لغوی و اصطلاحی خبر.....
۳۳	۱۰-۲- صفات خبریه.....
۳۳	۲-۱۰-۱- تعریف صفات خبریه.....
۳۶	۲-۱۰-۲- تعریف صفات خبریه از جهت محکم و متشابه.....
۳۸	۳-۱۰-۲- قرائنی دالّ بر صحت تعریف مذکور پیرامون صفات خبریه از کتب علوم قرآنی.....
۴۰	۱۱-۲- دیدگاه‌های کلامی درباره آیات صفات خبریه.....
۴۲	۲-۱۱-۱- نظریّه‌ی اثبات با تشبیه.....
۴۳	۲-۱۱-۲- نظریّه‌ی اثبات بدون کیفیت.....
۴۴	۲-۱۱-۳- نظریّه‌ی اثبات بدون تأویل.....
۴۴	۲-۱۱-۴- نظریّه‌ی اثبات با تأویل.....

۴۴۵-۱۱-۲- نظریه‌ی نفی صفات.....
۴۵۶-۱۱-۲- نظریه‌ی اثبات بدون تشبیه.....
۴۶۱۲-۲- نفی تجسیم.....
۴۸۱۳-۲- اتهام تشبیه و تجسیم به امامیه.....
۵۰۱۴-۲- اصول توحید در دیدگاه امامیه.....
۵۰۱-۱۴-۲- توحید ذاتی.....
۵۲۲-۱۴-۲- توحید صفاتی.....
۵۳۱۵-۲- خارج از حد تشبیه و تعطیل.....
۵۴۱۶-۲- آیات متشابه در صفات الهی.....
۵۴۱-۱۶-۲- اعضای انسانی.....
۵۹۲-۱۶-۲- صفات و حالات انسانی منسوب به خداوند.....
۶۴۳-۱۶-۲- مکان و جهت.....

فصل سوّم: بررسی صفات موهم داشتن اعضاء و جوارح برای خداوند

۷۲۱-۳- ساق.....
۷۷۲-۳- روح.....
۷۹۳-۳- نفس.....
۸۰۴-۳- ید و یمین.....
۸۵۵-۳- سمع.....
۸۵۶-۳- وجه و چهره.....
۹۰۷-۳- عین.....
۹۴۸-۳- نظر.....

فصل چهارم: بررسی صفات موهم داشتن انفعالات نفسانی برای خداوند

۹۶۱-۴- رضایت، سخط، کراهت، تأسّف و تعجّب.....
۱۰۳۲-۴- بیعت.....
۱۰۵۳-۴- رحمت.....
۱۱۰۴-۴- استهزاء.....
۱۱۴۵-۴- حیاء.....
۱۱۵۶-۴- انتقام.....
۱۱۷۷-۴- حبّ.....

فصل پنجم: بررسی صفات موهم داشتن مکان و جهت برای خداوند

۱۲۲۱-۵- اتیان و مجیء.....
۱۲۶۲-۵- رصد.....
۱۲۶۳-۵- فوقیت.....

۱۳۱ معیت..... ۴-۵
۱۳۳ احاطه..... ۵-۵
۱۳۴ رؤیت..... ۶-۵
۱۳۴ محال بودن رؤیت خداوند..... ۱-۱-۶-۵
۱۳۶ دلایل قرآنی امتناع رؤیت..... ۲-۱-۶-۵
۱۴۴ دلایل عقلی امتناع رؤیت..... ۳-۱-۶-۵
۱۴۶ اشاعره..... ۲-۶-۵
۱۴۶ ادله عقلیه..... ۱-۲-۶-۵
۱۴۹ ادله نقلیه..... ۲-۲-۶-۵
۱۴۹ بخش اول: آیات مورد استشهاد..... ۱-۲-۲-۶-۵
۱۵۷ فرجام نادرست دیدگاه اشاعره در «رؤیت خدا»..... ۲-۲-۲-۶-۵
۱۵۸ معتزله..... ۳-۶-۵
۱۵۹ رؤیت حسی، محال عقلی..... ۱-۳-۶-۵
۱۶۰ دلایل نقلی امتناع رؤیت..... ۲-۳-۶-۵
۱۶۳ قرب و بُعد..... ۷-۵
۱۶۶ عرش و کرسی..... ۸-۵
۱۷۲ جنب..... ۹-۵

فصل ششم: بررسی صفات موهم داشتن ضعف و نیاز برای خداوند

۱۷۴ کید و خدعه..... ۱-۶
۱۷۷ اذیت..... ۲-۶
۱۷۹ قرض..... ۳-۶
۱۸۱ نسیان..... ۴-۶
۱۸۶ نتیجه‌گیری.....
۱۸۹ فهرست منابع و مآخذ.....

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

﴿الحمد لله رب العالمين و الصلاة و السلام على سيدنا و حبيبتنا، محمد المصطفى ﷺ و آله الطاهرين سيما بقیة الله الأعظم، حجة بن الحسن العسكري ارواحنا فداه﴾.

از آنجا که، هر کتاب آسمانی چون فلسفه‌ی وجودیش فهم تمام مخاطبین می‌باشد، شیوه‌ی گفتار آن مطابق با زبان محاوره‌ای مردم بوده است تا کسی در فهم و پیروی از آن معذور نباشد. و بر این اساس خداوند در قرآن کریم، خبر داده که هر رسولی با همان زبان قومش تکلم می‌کند. ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ﴾ [ابراهیم، ۴/۱۴] و مجموعه معارف و شرایع وحیانی را که کلام خدا باشد، در قالب الفاظ و کلمات و همان عباراتی به مردم ابلاغ می‌کند که مردم با همدیگر تفهیم و تفاهم می‌کنند و با آن احتیاجات خویش را برآورده می‌سازند. بر اساس نصّ موجود هیچ رسولی زبان خاصی برای ابلاغ وحی ابداع نکرد؛ هر چند اصطلاحات تازه‌ای ابداع کرده باشد، که امری طبیعی است.

یکی از مباحث هدایتی قرآن، شناساندن پروردگار و خالق انسان‌هاست، با توجه به محدودیت عقل، اندیشه‌ی انسان در راهیابی به ذات اقدس الهی و عدم توصیف آن در متون دینی شناخت خداوند و معرفت به او تنها از راه آشنایی با اسماء و صفاتش در پرتو راهنمایی شریعت، و با تدبیر در نشانه‌های آفاقی و انفسی عالم هستی، امکان پذیر است، به همین خاطر متون دینی و به ویژه کتاب الله مملو از شناساندن پروردگار، با صفات اجالیه و اکرامیه‌اش می‌باشد.

گرچه تمام صفات الهی تنها از جهت اسم با صفات مخلوقات، شبیهند، اما ظاهر برخی از آنها به دلیل مشابهت فراوان با خصوصیات مخلوقات، امکان انحراف در این زمینه را در میان عوام و حتی برخی خواص هم به وجود آورده است، زیرا از یک طرف، در آیاتی متعدّد خداوند با صفاتی که موهّم تجسیم و مشابهت او با مخلوقات هستند، همانند: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيٰ أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا﴾ [بقره، ۲۶/۲] توصیف شده که در اصطلاح علوم قرآنی به آنها صفات خبریه اطلاق می‌شود، و از طرفی دیگر، به صراحت آیاتی نظیر: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ [شوری، ۱۱/۴۲]، ﴿أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ﴾ [بقره، ۲۶۷/۲] به تنزیه مطلق خداوند از تجسیم و مشابهت با مخلوقات تأکید دارند. لذا در این زمینه پرسشی که گوش‌ها را می‌نوازد و دل‌ها را به طپش وا می‌دارد، این است که از این الفاظ و عبارات که در توصیف حق تعالی آمده چه معنایی را باید أخذ کرد؟ و اساساً این الفاظ در قبال چه معنایی وضع شده‌اند و واضح از وضع آن چه معنایی را اراده کرده است؟ در زبان عرفی چه معنا دارد و در زبان دینی چه معنایی؟ وسعت کاربرد این‌گونه صفات در قرآن و روایات، به حدّی است که هر اندیشمند دینی و متفکر اسلامی را به چاره‌جویی وا می‌دارد تا به تحلیل و تفسیر صحیح و جامعی از آنها بپردازد.

مطالب این پژوهش در ۶ فصل تنظیم شده است. فصل اول: شامل کلیات است که به بیان مسأله، اهمیت و ضرورت تحقیق، اهداف تحقیق، پرسش‌های تحقیق و روش تحقیق اختصاص یافته است.

فصل دوم: این رساله به مفهوم شناسی اسم و صفت از دیدگاه‌های مختلف، عرفان و فلسفه اسلامی، متکلمان مسلمان و حکمای اسلامی پرداخته است. همچنین تعریف صفات خبریه و دیدگاه‌های کلامی در آیات صفات خبریه بیان شده است.

فصل سوّم: بررسی صفات خبریه خداوند مثل: ﴿فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ﴾ [بقره، ۱۱۵/۲] که موهّم داشتن اعضاء و جوارح برای خداوند هستند، بررسی می‌شود. برای دستیابی به یک روش معقول، منطقی و درست در کیفیت تفسیر این قبیل آیات، نظرات و دیدگاه‌های مفسّران در تبیین این نوع آیات مورد بحث قرار گرفته است.

فصل چهارم: بررسی صفات موهّم انفعالات نفسانی برای خداوند مثل: ﴿غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ لَعَنَهُ﴾ [نساء، ۹۲/۴] به همان شیوه‌ی فصل سوّم، بررسی می‌شود.

فصل پنجم، به بررسی صفات موهّم داشتن جهت و مکان برای خداوند مثل: ﴿إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُّجِيبٌ﴾ [هود، ۶۱/۱۱] در تفاسیر مذکور و به شیوه‌ی فصل‌های قبلی، پرداخته می‌شود.

فصل ششم هم، به بررسی صفات موهّم ضعف و نقص برای خداوند، مثل: ﴿وَ مَكْرُوءًا وَ مَكْرَ اللَّهِ وَ اللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ﴾ [آل عمران، ۵۴/۲] به همان شیوه‌ی بررسی‌های قبلی، اختصاص می‌یابد.

در پایان از تمامی کسانی که در این راه مرا یاری کردند کمال تشکر را دارم.

«و السّلام علی من اتّبع الهدی»
 «سمیرا حیاتی»

فصل اوّل

کلیّات

۱-۱- شرح و بیان مسأله

موضوع صفات خبری یکی از دیرینه‌ترین و پردامنه‌ترین مباحث در میان دانشمندان مسلمان به‌ویژه متکلمان بوده است و این مبحث به شکل گیری فرقه‌ها و عقیده‌های متفاوتی انجامیده است که تا حد تکفیر یکدیگر پیش رفته‌اند. در این مباحث صفات خبریه‌ی خداوند خود یکی از پراهمیت‌ترین مباحث به شمار رفته است، از آن رو که از سویی به تشابهات قرآن و حدیث بر می‌گردد و از سویی دیگر با مقوله‌های دشواری چون تأویل و تعطیل و توقف ارتباط می‌یابد. با عنایت به همین نکته است که در کتاب‌های مختلف کلامی مسأله صفات خبریه بخش قابل توجهی را به خود اختصاص داده است. زیرا در این آیات، صفاتی برای خداوند ثابت شده است که مفاد ظاهری آنها مؤید تجسیم و تشبیه پروردگار است به طور کلی می‌توان دیدگاه مسلمانان را در برخورد با این آیات به دو گروه کلی مثبتین و مؤولین تقسیم نمود در دیدگاه اول ظاهر صفات موجود در این آیات برای خداوند ثابت می‌شود و معنای دیگری برای آنها جستجو نمی‌شود اما در دیدگاه دوم ظاهر آیات ملاک قرار نمی‌گیرد بلکه ظاهر این آیات به معنای دیگری برده می‌شود و به اصطلاح تأویل می‌گردند.

گر چه برخی از علماء در این باره گفته‌اند: «هر یک از این دو تفسیر را که انتخاب کنیم خالی از تأویل نیست گر چه این تأویل در تفسیر اول اجمالی است و در تفسیر دوم به طور تفصیلی می‌باشد زیرا که معنای لغوی هر یک از این واژه‌های وجه و عین و ید و ... که در این آیات به کار رفته همان اعضای معروف صورت و چشم و دست و دیگر اندام‌های بدن می‌باشد در حالی که هر یک از این اعضاء در دو شیوه‌ی تفسیری از خداوند نفی شده است»^۱.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

در بررسی آیات قرآن کریم به دست می‌آید که این کتاب در موارد متعددی برای تبیین صفات خداوند از آیات تشبیهی استفاده نموده است. تا بتواند بدین طریق صفات بی‌نهایت خداوند را در دسترس فهم و دریافت انسان‌ها قرار دهد. و از طرفی چون یکی از روش‌ها و اسلوب متداول اعراب در خطاب‌ها و افکارشان، استفاده از کنایه و استعاره و تشبیه بوده و قرآن نیز به زبان عربی نازل شده، لذا کاربرد این قبیل عبارات در

1- بوطی، محمد سعید رمضان، (۱۳۷۴ ه.ش)، سلفیه بدعت یا مذهب، ترجمه: حسین صابری، مشهد مقلّس: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ص ۱۵۳.

بیان صفات الهی اجتناب‌ناپذیر بوده است. البته در کیفیت به‌کارگیری این نوع الفاظ و عبارات، قرآن کریم کمال دقت و ظرافت را به خرج داده تا از تصویر «انسان‌انگارانه» ذات احدیت خداوند به دور باشد.

۱-۳- اهداف تحقیق

- ۱- با توجه به وجود آیات تشبیهی در قرآن کریم، این ضرورت احساس می‌شود که در این قبیل آیات باید تبیین دقیق و صحیح صورت گیرد تا برای علاقمندان آن قابل فهم باشد.
- ۲- از آنجایی که تفسیر قرآن از سوی مفسران به صورت بسیار گسترده مطرح شده است. لذا شناخت دیدگاه‌های مکاتب تفسیری در موضوعات مختلف قرآنی، از جمله موضوع «صفات خبریه خداوند» در ارزیابی این نوع تفاسیر و جایگاه هر کدام، نقش بسزایی خواهد داشت.
- ۳- در بررسی صفات الهی در کتب آسمانی، به دست می‌آید که یکی از مشترکات بین آنها به کار بردن آیات تشبیهی است. لذا بررسی دقیق صفات الهی در آیات مزبور، خصوصاً از نظر مفسران شیعه و اهل سنت و تعیین صحیح‌ترین و جامع‌ترین روش از میان آنها، کاربرد دقیق و قابل فهم و شفاف قرآن کریم را نسبت به سایر کتب آسمانی نشان خواهد داد.

۱-۴- فرضیه‌های تحقیق

- ۱- کاربرد آیات تشبیهی در باب صفات الهی چگونه است؟
- ۲- مفسران شیعه و اهل سنت آیات صفات خبری را چگونه تفسیر و تبیین کرده‌اند؟
- ۳- کدام‌یک از مکاتب تفسیر، آیات تشبیهی مربوط به صفات خداوند را جامع‌تر و دقیق‌تر مطرح نموده‌اند؟
- ۴- چه روشی در تبیین آیات صفات الهی، منجر به تشبیه و تجسیم خداوند نمی‌شوند؟

۱-۵- پیشینه‌ی تحقیق (موضوع)

به نظر می‌رسد پیشینه‌ی این بحث عمدتاً به قرن دوم هجری و دوران تابعین و آغاز گسترش مباحث کلامی در میان علمای اسلامی بر می‌گردد. چرا که اساساً بعضی از مذاهب و فرق اسلامی در همان زمان، و بر مبنای نوع تفسیر و تبیین آیات مربوط به اعتقادات - از جمله صفات خداوند - به وجود آمده و بنیان‌گذاری شده‌اند.

علمای معاصر نیز، در تبیین صفات خداوند تحت عنوان «توحید صفاتی» آثار فراوانی از خود بجا گذاشته و هر کدام به طریقی موضوع را طرح نموده‌اند. عمده‌ی این آثار و کتب، به صورت کلی و تحت عنوان صفات الهی در قرآن بحث کرده‌اند و کمتر به مسأله‌ی صفات خبری خداوند پرداخته‌اند. این تحقیق بر آن

است که دیدگاه‌های مختلف مفسران شیعه و اهل سنت را پیرامون آیات متشابه صفات الهی مورد بررسی قرار داده و نقاط اشتراک و اختلاف آنها را روشن نمایند. در اینجا به بعضی از آثاری که در این راستا به رشته‌ی تحریر آمده است اشاره می‌شود:

۱- «الإبانه عن أصول الدّیانه»:

تألیف علی بن اسماعیل ابو الحسن اشعری، متوفای (۳۲۴ هـ.ق) است وی که خود مؤسس مذهب اشاعره است، در این کتاب، مذهب اهل سنت و جماعت را در مورد علم توحید بیان و اعتقادات فرقه‌هایی همچون جهمیه، حشویه، معتزله، قدریه و... را نقد می‌کند. وی عقیده اهل سنت را در ذات و صفات الهی و ادله‌ای از قرآن و سنت در اثبات مدعایش ذکر، و آنها را با ادله عقلی تأیید می‌کند و سپس با بیان دیدگاه مخالفان به پاسخ آن می‌پردازد.

۲- «التّوحید»:

کتاب توحید، تألیف شیخ صدوق (محمّد بن علی بن حسین بن بابویه قمی) متوفای (۳۸۱ هـ.ق) است. این کتاب به توحید صدوق یا توحید ابن بابویه مشهور است. موضوع کتاب، روایات حضرت رسول خدا ﷺ و امامان معصوم علیهم‌السلام درباره‌ی توحید، شناخت ذات، صفات، اسماء و افعال خداوند متعال و دیگر مباحث مهم کلامی متعلّق به آن، و مشتمل بر ۵۸۳ حدیث است که مؤلف آن را در ۶۷ باب تنظیم کرده است. کتاب توحید، پیوسته مورد توجه عالمان و فقیهان شیعه قرار داشته و از معتبرترین اصول روایی شیعه در این موضوع به حساب می‌آید.

۳- «تمهید الأصول فی علم الکلام»:

این کتاب تألیف شیخ الطائفه محمّد بن طوسی متوفای (۴۶۰ هـ.ق) است. کتاب چهار بخش دارد که بخش اول آن در توحید و اثبات صفات خداوند (از جمله عدل الهی) است. ترجمه فارسی این کتاب به همت انتشارات انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران در سال (۱۳۵۸ هـ.ش) چاپ شده است.

۴- «عقائد النسفیّه»:

تألیف شیخ نجم الدّین ابو حفص عمر بن محمّد نسفی، متوفای (۵۳۷ هـ.ق) است. این کتاب در علم توحید و عقاید اسلامی است که مورد توجه و عنایت بسیاری از عالمان قرار دارد. شروح و حواشی بسیاری بر این کتاب نوشته شده است، مهم‌ترین و مشهورترین آنها شرح علامه سعد الدین مسعود بن عمر تفتازانی متوفای (۷۹۱ هـ.ق) است.

۵- «تجرید الاعتقاد»:

تألیف محمّد بن محمّد بن حسن طوسی، معروف به خواجه نصیر الدّین طوسی متوفای (۶۷۱ هـ.ق) است. این کتاب با حجم کمی که دارد، از با ارزش‌ترین کتاب‌های کلامی به شمار می‌رود که تا کنون تصنیف شده است. تجرید الاعتقاد حاوی شش مقصد و مقصد سوم آن در اثبات صانع است و سه فصل دارد:

۱- در وجود خداوند تعالی؛ ۲- در صفات باری تعالی؛ ۳- در افعال خداوند. هر یک از فصول سه گانه به چندین مسأله تقسیم می شوند و هر کدام به موضوعی جزئی می پردازد.

برخی از دانشمندان نامدار شیعی مانند علامه حلی و از دانشمندان بزرگ اهل سنت همانند ملا علی قوشجی بر این کتاب شرح نوشته اند.

۶- «رسائل التوحیدیه»:

تألیف مفسر گرانقدر، استاد علامه سید محمد حسین طباطبایی رحمته الله علیه است. سه رساله از هفت رساله کتاب در موضوع توحید و اسماء الله است. ۱- رساله فی التوحید (حاوی پنج فصل و نیز مقاله ای که به رساله التوحید ملحق شده که خود سه فصل دارد)؛ ۲- رساله فی اسماء الله تعالی (شامل چهار فصل) و سرانجام رساله سوم از کتاب توحید که دارای ده فصل است. این کتاب، از مهم ترین کتابهای فلسفی عرفانی در موضوع توحید شمرده می شود.

۷- «عقائد الامامیه»:

تألیف شیخ محمد رضا مظفر، متوفای (۱۳۹۲ ه. ق) است. فصل اول این کتاب درباره الهیات است.

۸- عدل الهی:

تألیف شهید مرتضی مطهری (۱۳۵۸ ه. ش) است، این کتاب مجموعه ای از مسائل و شبهات مرتبط با عدل الهی را در بر دارد.

۹- «محاضرات فی الإلهیات»:

تألیف استاد آیت الله جعفر سبحانی (معاصر) می باشد. جلد اول آن در اثبات ذات حق تعالی و مسائل مربوط به صفات و توحید است. این کتاب از مفصل ترین کتب تدوین یافته در این بخش است که با استفاده از آیات قرآن کریم و روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ادله عقلی به طرح مباحث و پاسخ به شبهات توحیدی می پردازد.

۱۰- «المفسرون بین التأویل و الإثبات فی آیات الصفات»:

یکی از آثار است که در سال (۲۰۰۰ م) توسط محمد بن عبدالرحمان مغراوی نوشته شده است. در این کتاب دیدگاه مفسران مختلف پیرامون آیات صفات مطرح گردیده است. آنچه که در این نوشتار قابل توجه می باشد این است که، اولاً: نگارنده عمدتاً به آثار تفسیری اشاعره پرداخته و از آثار امامیه^۱ و معتزله به صورت محدود بحث کرده است. خصوصاً در امامیه به تفاسیر معاصرین اشاره نکرده و از متقدمین عمدتاً تفسیر مجمع

1- در این نوشتار، منظور از امامیه، همان تبیین دیدگاه های مفسران و اندیشمندان شیعه ای اثنا عشریه می باشد. خصوصاً در باب آیاتی که در صفات الهی به عنوان آیات مشابه تلقی شده اند، همانند: آیات تشبیهی و صفات خبری خداوند.

البیان مورد توجه قرار داده است. ثانیاً: در موارد متعددی به نقل دیدگاه‌های مفسران در آیات صفات اکتفا نموده است. و نهایتاً نویسنده دیدگاه قرطبی از مفسران اشعری را پذیرفته است.

۱۱- «الشیعه بین المعتزله و الاشاعره»:

نویسنده‌ی - هاشم معروف الحسنی - این کتاب، اصول فکری و عقیدتی سه مکتب اشاعره، معتزله و امامیه مورد بحث قرار داده است، لکن در صفات و آیات تشبیهی بیشترین بحث را در بحث رؤیت خداوند مطرح کرده است.

آثار دیگری نیز در این باب وجود دارد که عمدتاً به مباحث کلی صفات خداوند پرداخته و صفات خبری و آیات تشبیهی را به صورت جامع مورد بحث و بررسی قرار نداده‌اند. از جمله: «تحقیقی در مسائل کلامی از نظر متکلمان اشعری و معتزلی» نوشته‌ی اسعد شیخ الإسلامی، «بحوث فی الملل و النحل» نوشته‌ی آیت الله جعفر سبحانی.

۱-۶- روش تحقیق

به منظور تجزیه و تحلیل موضوع تحقیق، ابتدا در فصل اول با طرح مقدمات و کلیات به بررسی مسأله تحقیق، اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش، اهداف، فرضیه‌ها و پیشینه‌ی تحقیق پرداخته شده است. از آنجا که این تحقیق با بررسی کتب مختلف و منابع و مراجع معتبر به بررسی صفات خبریه حق تعالی از دیدگاه مفسران مشهور شیعه و اهل سنت پرداخته است و این کار جز با مراجعه به کتابخانه میسر نیست لذا برای جمع آوری اطلاعات مورد نیاز از منابع کتابخانه‌ای استفاده گردیده است و روشی که در این تحقیق استفاده شده است روش تحلیلی، توصیفی است، بنابراین با مطالعه و جستجو منابع مختلف درباره‌ی این موضوع مطالب مورد نیاز این پژوهش گردآوری شده و پس از تنظیم و دسته‌بندی مطالب، تحقیق مورد نظر آماده‌ی ارائه گردیده است.

همچنین لازم به ذکر است که در این پژوهش در ترجمه‌ی آیات قرآن از ترجمه‌ی محمد مهدی فولادوند که سبک و سیاق این ترجمه به شیوه‌ی آزاد است استفاده نموده‌ایم. و در ترجمه‌ی نهج البلاغه از ترجمه‌ی دشتی استفاده کرده‌ایم.

فصل دوّم

مفهوم شناسی